

R. VÁRKONYI ÁGNES

Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után

A XVIII. század elején a dél-német vidékek kivándorló jobbágycsoportjai közül volt, amelyik Amerikában kötött ki, és volt amelyik Magyarországon. Egyik a polgári fejlődés és demokrácia úttörője lett, feudális alávetettségben folytatta életét még unokáiban is a másik. A véletlennél egyéb aligha játszhatott szerepet az úticél megválasztásában. De az már korántsem a véletlen játéka, hogy közös helyről származó és azonos hagyományokkal rendelkező embercsoportokat kétféle, történelmi jelentőségében annyira különböző, sőt ellentétes életforma megtestesítőivé tett az új haza, ahol letelepedtek. Pedig a XVII—XVIII. század fordulóján Amerika és a török alól felszabadult magyarországi vidékek között sok a hasonlóság. Erre még a múlt század végén, 1897-ben hívta fel a figyelmet a magyar történetírás egyik kimagasló képviselője, Marczali Henrik: „Van sok — írja — a múlt század elejének hazai viszonyaiban, mi egyenesen az amerikai telepítési és művelési viszonyokra emlékeztet.”

Az első utazók — katonatisztek, kereskedők, diplomaták —, akik végigvergődtek a török hatalom alól, és a visszafoglaló háborúk viszontagságaiból kikerült részein Magyarországnak — az idegen földrészt felfedezők, vagy az őserdőnek nekivágók élményeivel és érzéseivel írnak útkükről.

Kietlen pusztaságok, elvadult, fűvel, bozóttal felvert földek, hatalmas erdőségek váltják egymást. Mindenfelé az emberkezet nem látott őstermészet vette át az uralmat: a nagy mocsarak, az eliszaposodott folyók árterei madarak, vadak paradicsoma. Emberi élet csak a mezővárosokban van, a falvak legtöbbször üszök és rom, s ahol maradt valami élet, ott csupán néhány család, vagy miseri incolae nyomorog. Nem lehet járni vezető és fegyveres kíséret nélkül; nincs közigazgatás, nincs közbiztonság. A törököt I. Lipót Habsburg császár és magyar király irányítása alatt álló hadsereg verte ki, de a felszabadított terület gyakorlatilag senki földje lett: farkasesordák, rablóbandák, kóborló katonák szabad vadászterülete.

A XVII. század végén ez volt a helyzet a középső és déli részeken, a Duna—Tisza közén, a Dunántúl délkeleti felén s a Tiszántúl nagyrészen, az országnak közel a felén, a 279 805 km² területből 120 000 km² területen. Itt az összlakosságnak csupán az egyötöde élt.

Az a határ, mely eddig a török területeket a királyi Magyarországtól elválasztotta, most az elvadult és művelt, a néptelen és sűrűnlakott részek mezsége lett. Sőt azt is jelezte: meddig terjed a földesúri hatalom, a nemesi megye tényleges uralma, meddig érdemes menni az adószedőknek és hol kezdődik a bizonytalanság végtelenné látszó lehetőségeivel és védelmével. A határon innen a feudalizmus hagyományos rendje uralkodott, abban a kelet-európai formájában, mely az örökös alávetettség béklyójába kötötte a jobbágyt,

a határon túl néhány zsúfolt mezőváros megrendült anyagi erővel, de a szabadabb élet, a vállalkozószellem és a demokratikus önkormányzat hagyományaival gazdagon.

Mi lesz a határon túl? A mezővárosi, szabadparaszti fejlődés kap újabb erőre? Vagy visszatér a feudalizmus? S ha igen, milyen formában? Berendezkedik itt is az idegen abszolutizmus s a nemesi uralom, vagy új kormányzati formák talaja lesz a hatalmas most még lakatlan és műveletlen terület?

Bárki lépte át a határt, jobbágy, vagy katona, nemesúr vagy állami tisztviselő, valamennyien nagy reményekkel rendezkedtek be vagy települtek le az új területeken. Száz év kellett hozzá, hogy az országnak ez a fele benépsüljön és termővé szelidüljön. S a határ, mely a lakott és lakatlan vidéket jelölve lassan húzódott le dél felé, teljesen eltűnjék. De vajon a társadalmi berendezkedést illetően is eltűnt a határ? S ha igen, miért? Hiszen a szabadparaszti fejlődésnek s a nem nemesi társadalom önkormányzatának erős hagyományai, az új földek megszállásában pedig nagy lehetőségek voltak itt.

Nyitott kérdés, melyre történettudományunk eddig nem adott választ. Pedig a töröktől visszafoglalt területek betelepülésének története régtől fogva érdekli a hazai és a közép-kelet európai történetírást. A török kiűzése nemcsak Magyarország, hanem az egész Duna-medence fejlődésében nagy cezúra. Sőt fordulópont; az országos elszegényedés, pusztulás, népességsökkenés tendenciáit felváltják a megállapodás, a népesség megerősödésének és számszerű növekedésének tendenciái. De az államhatalom a Habsburg-ház kezében van, s kormányzásában az örökös tartományok s az udvari arisztokrácia érdekei érvényesülnek részben a magyar uralkodó osztály egyes csoportjainak, részben pedig a városok és falvak népének rovására. A pusztta területekre pedig nemcsak magyarok kerülnek, hanem más nyelvű népek települnek, akik az ország északi és keleti vidékeiről húzódnak le a hegyek közül a síkságra, vagy a szomszédos országokból, eseteg távolabbi vidékekről, zömmel a német nyelvterületről vándorolnak be s gyökeret eresztve új lakóhelyükön kisebb nagyobb etnikailag homogén szigeteket alkotnak. Mindebből következik, hogy az ország rész benépesülésének története a tudományos irodalomban igen gazdagon dokumentált, de a figyelemreméltó részleteredmények között nincs összhang. Sőt, ha megállapításait egymás mellé rakjuk, akkor együttesen a feloldhatatlan ellentmondások zürzavarának mutatják az impopulatiót. A napi politikára koncentráló, vagy a nacionalizmussal terhelt történeti kutatások kilátástalan szövevényeiből ebben az esetben is a modern gazdaság és társadalomtörténeti vizsgálatok eredményei mutatnak kivezető utat.

Ha pedig a modern gazdaságtörténet egyik nagy elméleti kérdéskörébe kapcsolva vizsgáljuk meg, akkor a töröktől visszafoglalt területek betelepülésének története messzemenő társadalomtörténeti következtetések tanulságul szolgálhat. E kérdéskör középpontjában az a probléma áll, hogy vajon ha egy embercsoport lakatlan, műveletlen területre telepedik le, ez a körülmény mennyiben befolyásolja a kialakuló társadalmi rendet. Erre az egyik leghatározottabb választ a Turner-tézis adta meg. F. J. Turner még 1893-ban Chicagóban az American Historical Association ülésén fejtette ki elméletét, mely különösen az utóbbi időben került a figyelem középpontjába. Turner munkájának 1920. évi kiadását két újabb kiadás (1947, 1962) követte, s a tézis értelmezése az utóbbi évek gazdaságtörténeti irodalmában meglehetősen a középpontba került.

Turner tézise szerint az Egyesült Államok gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése a szabad földek létében gyökeredzik. Ez a vad és szabad földterület,

ennek folyamatos elfoglalása, a műveletlen és megművelt, a szabad és elfoglalt földek közötti határ folyamatos nyugatra nyomulása, általában a határok széleskörű kiterjesztésének lehetősége határozta meg az Amerikában kialakult társadalmi rendet. Újabb ezt az elméletet a legkülönbözőbb földrajzi területekre is alkalmazták, sőt olyan nézetek is kialakultak, melyek a frontier-nek a gazdasági társadalmi fejlődésben döntő, az ipari forradalomhoz hasonló szerepet tulajdonítanak. Az új gazdaságtörténeti eredmények azonban a frontier pontosabb definiálását követelik meg.

A magyarországi lakatlan területek betelepítésének története tehát igen alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk, vajon Közép- Kelet-Európában a lakatlan és műveletlen terület betelepítése során hogyan alakul a telepések társadalmi helyzete, a bőségben levő szabad földek léte mennyiben és milyen mértékben határozta meg a telepések társadalmi fejlődését. A felszabadított országrész benépesülésének ideje különösen alkalmas pillanat megvizsgálni a társadalmi viszonyok alakulásában az új terület elfoglalásából adódó lehetőségek hatóerejét.

Magyarország történetében ez a „pillanat”, míg az új népi tömegek művelés alá fogják az elvadult területeket, a XVII. és a XVIII. század 80-as évtizedeivel határolt 100 esztendő. A korszak felszíne a nivellálódás, kiegyenlítő-dés képét mutatja, de a mélyben a társadalmi fejlődés ellentétes tendenciái küzdenek. A feudális viszonyok látszólag mozdíthatatlan nyugalma alatt utóvédharcait vívja a bekerített jobbágyi társadalom, s első igen szerény eredményei kezdenek beérni a tőkés fejlődésnek.

Magyarország az Elbán inneni országokhoz hasonlóan a fejlődés sajátos, közép-kelet európai, a nyugat-európaítól eltérő útját járja. Az árutertermelésben és árukereskedelemben a földesúri gazdaság fölébekerelkedett a jobbágygazdaságnak. A szabadparaszti fejlődés lehetőségei jelentéktelenné szűkültek össze. De a földesúri gazdaság a jobbágyi robotra épült, s a tőkés termelés gyors kibontakozása elé itt is akadályok tornyosultak. Éppen ezért tovább élnek a paraszti árutertermelés és szabadparaszti fejlődés tendenciái és a kedvezőtlen viszonyok között is küzdenek az érvényesülésért. Ugyanakkor most jelentkezik, egyelőre kudarcok és félsikerek között bukdácsolva, a tőkés kezdeményezés, feltűnnek a többnyire még rövidéletű manufaktúrák. A töröktől visszafoglalt területek benépesülésének ez a száz esztendősi időszaka egybeesett a nemzetközi gazdasági, ipari, demográfiai fellendüléssel. Hullámai ennek csak sokszoros áttétellel és a közép-kelet európai közeg torzításaival jutnak el ide. Hatásukkal alig számolhatunk. Mire a töröktől visszafoglalt terület benépesül, a XVIII. század végén lassan kezdetét veszi a tőkés gazdálkodásra való áttérés időszaka: a késői feudalizmus társadalmi viszonyai között fellendülési periódusnak lehetünk tanúi, hogy azután ezt nehezen és vontatottan a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet viszonyai váltsák végre fel.

A török kiűzése után felszabadult területek vacuumának feltöltődése tehát olyan időszakban történt, mikor a feudális fejlődés végső határaihoz közeledett s kezdenek kialakulni a kapitalista fejlődés körvonalai. Kérdés, hogy van-e összefüggés a lakatlan területek benépesülése és a két tendencia győzelmi esélyeinek alakulása között.

A török kitarokodása után szabadonmaradt országrészen nem volt földesúr. A mezővárosokon kívül, melyeknek hatásköre kisebb vagy nagyobb körben terjedt ki a környék — főleg bérelt — pusztáira, nem volt hatalom, mely ténylegesen birtokolta volna itt a földet. Természetesen ez a körülmény ilyen tisztán

csak a török kiverésének „pillanatában” jelentkezett. Csakhogy most is meglehetősen hosszúranyúlt „pillanat”-tal kell számolnunk. Egyrészt a visszafoglalt háborúk mintegy 15 évre húzódtak el, másrészt a Habsburg és a magyar abszolutista és rendi törekvések harcai meghíúsították, hogy az uralkodó osztálynak bármelyik csoportja, mely ezekre a területekre igényt tartott, gyorsan és zavartalanul, főleg pedig véglegesen berendezkedjék ott.

A magyar fő- és köznemesség, valamint a Habsburg államhatalom egyaránt magát tekintette a visszafoglalt területek jogos birtokosának. A magyar nemességben, annak ellenére, hogy az elmúlt másfél évszázad alatt a török területeken birtokos családok közül sok kihalt, a tulajdonviszonyt bizonyító okleveles anyag jórésze pedig elpusztult, csorbíthatatlanul élt az a közösségi osztályöntudatnak nevezhető meggyőződés, hogy e terület tulajdonjoga egyedül osztályának tagjait illeti meg. Ez az öntudat főleg történelmi hagyományokból táplálkozott, természetes folyománya volt a korabeli jogrendnek, és a gyakorlatban megszokás nélkül érvényesült is. Hiszen a török által megszállva tartott területeken levő nemesi birtokok nem egyszer voltak adásvétel és zálogügyletek tárgyai a királyi Magyarországon s a török—magyar condominium következtében az elmenekült földesúr szedethetett tényleges vagy eszmei adót, a nemesi megye pedig messze behatolva a török területekre, érvényesítette ott hatalmát. Annál váratlanabban érte a magyar uralkodó osztályt, hogy a török kiűzése után, mikor úgy vélte, maradéktalanul érvényesítheti jogait, a Habsburg államhatalommal találta magát szemben.

I. Lipót császár és magyar király a felszabadított országrészt „új szerzemény”-nek (neo-acquistica), fegyverrel meghódított területnek tekintette. Az államhatalom tehát a fegyver jogán magának vindikálta az új területek mindennemű berendezését. Nagy lehetőségek rejtettek ebben az álláspontban, hiszen nem kevesebről volt szó, mint eldönteni: a régi hagyományos feudális földbirtoklási rendet és a vármegyei közigazgatást állítsák vissza, vagy célszerűbb és korszerűbb megoldást keressenek. A régi rend visszaállítása az államhatalom szempontjából nem volt célszerű, hiszen Bécsben közhelynek számított, hogy a Habsburg-ház magyarországi hatalmát csak úgy szilárdíthatja meg, ha megtöri a fő- és köznemesség erejét és kiveszi a helyi közigazgatást a nemesi megye kezéből. Korszerűbb birtoklási formát pedig az állam jövedelmi adóra berendezkedő, merkantilista gazdaságpolitikája követelt volna meg. Mindezzel többen tisztában voltak — amint ezt a legfontosabb államelméleti és gazdaságpolitikai munkák bizonyítják —, a lehetőségekkel azonban a Habsburg-állam nem tudott élni. Nem rendelkezett megfelelő erővel sem gazdaságilag, sem politikailag, s a társadalmi bázis is hiányzott hozzá. Mindennek Magyarországra nézve végzetes következményei lettek: az állam anarchikus kormányzásra és rablógazdálkodásra kényszerült. Ez az országot végromlásra juttatta, viszont az államon sem segített. Pénzügyi csődbe jutott, s úgy találta magát szemben a magyarországi nemességgel, hogy többek között saját pénzembereinek, katonaságának és hivatalnokainak is el volt adósodva. Mivel pedig Magyarországon az állam rablógazdálkodása és politikája a jobbságú és az ország összes nem nemesi elemeit is — volt végvári katonákat, mezővárosi cíviseket s a városi polgárságot — érzékenyen sújtotta, a nemesség maga mögött ezekkel a tömegekkel tekintélyes erőt képviselt. Arra mégsem elegendőt, hogy a maga érdekeit maradéktalanul érvényesíteni tudja — akár a fegyveres harc árán is, hiszen csak részleges érdekazonosság kapcsolta e mozgalomban össze az ország nem nemesi tömegeivel s a magyar fő- és köznemességnek számos olyan

tagja volt; akik az udvari arisztokráciába épültek be vagy velük tartották a kapcsolatot. Az udvari arisztokráciának viszont — mint az állami hatalom legfőbb haszonélvezőinek és exponenseinek — a klérussal együtt az volt az érdeke, hogy az újonnan elfoglalt területek hasznához minél gyorsabban és teljesebben jusson hozzá.

A két szembenálló pólus viszonylagos gyengesége az új területek berendezkedésében az erők és szándékok interferenciáját hozta magával. A közigazgatási és birtokjogi rendezés hallatlanul hosszan elhúzódott és csaknem félszáz esztendőre volt szükség, míg a birtokviszonyok e területek nagyrészen stabilizálódtak.

Az államhatalom kísérlete, hogy a visszafoglalt területeken a magyar nemesi osztály rovására, a birodalom érdekeinek megfelelően rendezkedjék be, csak részben járt sikerrel. Az ún. Partiumot, mely a török idők alatt Erdélyhez került, nem kapcsolta vissza az országhoz, katonai közigazgatás alatt maradt a Temesköz vidéke és az ország déli sávja. Ennek a határőrvideknek a lakói katonai szolgálat fejében birtokoltak földeket és függetlenek voltak a megye hatalmától. Különben az ország nagy részére visszatért a nemesi megye. A Habsburg-udvar nem változtatott ugyanis a földbirtoklás hagyományos rendjén, azon, hogy a föld tulajdonjoga egyedül az uralkodó osztályt illeti meg. Csupán annyit módosított rajta, hogy a birodalom támaszainak tekintett rétegeket részesítette előnyben. Ily módon a visszafoglalt területekre jogot formáló magyar nemességgel kompromisszumra kényszerült. Úgy határozott, hogy régi tulajdonosaik csak úgy kaphatják vissza birtokaikat, ha igazolni tudják jogukat és megfizetik a fegyverváltás (jus armorum) címen kivetett összeget, ami kb. a birtok értékének 10%-át tette ki. Az udvar nagy pénzforrást látott ebben, mint hamarosan kiderült, indokolatlanul. A nemesség többségét alkotó kis- és köznemesek jórésze nem rendelkezett sem a birtokigazoláshoz szükséges okmányokkal, méginkább nem a váltásdíj összegével. Birtokuk visszaváltásával többségük meg sem próbálkozott, mivel az eljárást törvénytelennek tartotta. Az ország egyik tekintélyes megyéjében, Baranyában a török hódítás előtt 540 birtokos család volt, közülük 20 maradt fenn, de csupán 6 próbálkozott birtoka visszaváltásával, mégpedig eredménytelenül. A tiszántúli birtokosok közül az első évtizedben senki nem jelentkezik birtokjogának igazoltatásáért Bécsben. A császári udvar hamarosan további engedményekre kényszerül; megengedi, hogy a nemesi megye intézze a birtokmegváltásokat oly módon, hogy egy összegben fizesse meg a megye területén levő birtokok váltásdíját. A klérust mentesíti a redemptio juris armorum alól, az aulikus főnemességnek és az állami hivatalokban levőknek pedig különböző kedvezményekkel könnyíti meg, hogy régi birtokaikhoz hozzájussanak. 1709-ben megszűnik a neoacquisitica bizottság. Így 1690 és 1715 között a bécsi udvar álláspontját többször megváltoztatta a visszafoglalt területek birtoklási jogaival kapcsolatban és fokozatosan rákényszerült, hogy engedményeket adjon a magyar nemességnek.

Ennek ellenére is elenyészően kicsi volt azoknak a földesuraknak a száma, akik visszakapták régi birtokaikat a töröktől visszafoglalt területeken. Zaránd megyében pl. egyetlen birtokos család. A gazdátlan földre a fiscus tette rá a kezét s az udvar ezeket áruba bocsátotta. E kiárusítás a visszafoglalt területek fejlődése szempontjából megint csak nagy lehetőségeket rejtett magában, hiszen a vállalkozószellemnek, a tőkének nyithatott volna kapukat. Sőt mi több, ha a mezővárosok összevásárolják az eddig csak bérelt pusztákat, fejlődésük tetemes lökést kap. De a mezővárosok anyagi erejét megtörték a visszafoglaló

háború roppant terhei, az udvarnak mindenek előtt régi adósságokat kellett törleszteni, s a magyar törvények értelmében földet csak nemes birtokolhat az országban. Elmaradt fizetések és visszafizetetlen kölcsönök fejében kerültek tehát ezek a birtokok új tulajdonosaikhoz. Ily módon jutottak hatalmas uradalmakhoz idegen — osztrák, német, cseh, olasz — katonatisztek, tábornokok, hadseregszállítók és államhivatalnokok.

A folyamatot a Rákóczi-szabadságharc 1703-ban megállította. Nemcsak azért, mert az egész ország nyolc évre ismét hadszíntér lett, s a visszafoglalt területek többnyire az állandó portyázó harcok földjévé váltak, hanem mert a fegyvertfogottak, korabeli kifejezéssel élve kurucok, célkitűzései között Bécs birtokpolitikájának megváltoztatása a nemesi sérelmek orvoslásának egyik fontos pontja volt. II. Rákóczi Ferencet, a szabadságharc vezetőjét a nemesi rendi sérelmek orvoslásánál jóval nagyralátóbb tervek hatották át. Ki akarta szakítani az országot a Habsburg-birodalomból, független nemzeti monarchia megvalósításán fáradozott, ami birtokpolitikáját is meghatározta: a császár hűségén maradt nemesek, az ún. labancok és az idegenek birtokait elkoboztatta, a kuruc állam tulajdonává tette, s a kuruc fő- és köznemesség igényeit csak nagyon korlátozottan elégítette ki. A fegyvertfogó jobbágyoknak viszont a földesúri kötöttségekből való fölszabadulást ígért, néhány helységnek hajdúvárosi szabadságot adományozott, s a szabadságharc utolsó három esztendejében a parasztkatonáknak szabad földet vagy falut biztosított letelepedésre.

Rákóczi és a parasztság e törekvései szempontjából a szabadságharc 1711-ben teljes bukással végződött, a kuruc fő- és köznemesség nagyrésze viszont kompromisszumot kötött Béccsel és birtokait visszakapta. Rákóczinak és a szabadságharc néhány vezetőjének — akik e kompromisszumot nem fogadták el — roppant kiterjedésű uradalmi (Rákóczi 2 millió holdja) pedig az adományokul, vagy kiárusításul szolgáló állami birtokalapot bővítették ki.

A szabadságharc után az 1710—20-as években III. Károly lényegében elődjének birtokpolitikáját folytatta. A visszafoglalt területeken és az északi országrészen, ahol a kuruc nemesség birtokainak zöme feküdt, így jutott hatalmas birtoktestekhez a Salm, a Starhemberg, a Sinzendorf, a Trautson, az Althan, a Harrach, a Herberstein család, vagy pl. Savoyai Jenő hg., Harruckern kamarai tanácsos és főhadiszállító, Brenner kamarai elnök, s Schönborn mainzi érsek, aki Rákóczi szentmiklósi és munkácsi uradalmát kapta meg 1728-ban.

Az idegen birtokosok térfoglalása bármennyire sértette a magyar nemesség érdekeit, és bármennyire fájdalmasan érintette a kuruc hagyományokhoz ragaszkodókat, az új területek fejlődése szempontjából hordozott magában lehetőségeket. Ha az új birtokosokkal együtt az Elbán túli agrárfejlődésre jellemző bérleti rendszer mozzanatai érvényesülnek itt, ha a hadiszállításokban szerzett tapasztalatokat, esetleg tőkét az új területeken fektetik be, és friss vállalkozó szellemük fölébe kerekedik a hazai feudalizmus beidegződéseinek, a polgári fejlődés úttörői lehetnek volna. Ám az új birtokosok egytől-egyig feudális földesurak voltak, jövedelmük alapját a jobbágyi robotmunka alkotta. A bérleti rendszer felé tendáló kezdeményezéseket még a vállalkozói szelleméről közismert Harruckern birtokán is hiába keresünk. Jelentéktelenül elenyésző a néhány tőkés próbálkozás is, kivéve Mercy Claudius Florimund temesközi kísérleteit, melyek viszont a rendkívül erélyes és tehetséges Mercy halálával be is fejeződtek. Az elvadult országrész nem vonzotta a tőkét, nem csábította letelepedésre az új birtokosokat. Legtöbbjüknek csak arra volt gondja, hogy minél gyorsabban húzzon hasznot belőle, vagy nagyobb nyereséggel túladjon rajta. Sok közülök

nem is látta uradalmát. 1686—1738 között nincs olyan terület, ahol a nagyobb birtokok ne cserélnének esetleg többször is gazdát. A rossz és hosszadalmas bécsi adminisztráció, a változó politikai viszonyok s nem utolsósorban a török visszajövetelének veszélye, nem könnyítették meg az új birtokosok meggyökeresedését. Sokszor adtak vagy adományoztak el olyan birtokot, melyért évek múltán a jogos tulajdonos jelentkezett (pl. a Schlick tábornoknak eladott csongrádi uradalmát a gr. Keglevich-család igényelte vissza, mint jogos tulajdonát). 1738-ban még királyi rendelet biztosítja, hogy a fiscus latens jogát följelentő az érték egyharmadát, nagyobb uradalmak esetében egytizedét kapja meg.

Akik viszont az új birtokosok közül megmaradtak, meghonosodtak az országban, azokat a magyar feudalizmus formálta a saját arculatára, noha eredetileg sem voltak tőkésék, hanem kelet-európai típusú vállalkozó földesurak. A XVIII. század második felére ez a feudalizmus új erőre kapott. Az államhatalommal kompromisszumra lépő fő- és köznemesség anyagilag lassan megerősödött s különösen Mária Terézia uralkodása idején, a hétéves háború után politikai súlya is megnövekedett. Kialakult az uralkodó osztálynak egy vékony új rétege, mely erőteljes vállalkozószellemmel van áthatva (Károlyi-, Grassalkovich-, Forgách-, Eszterházy-családok). Ők azok, akik sikerrel vásárolják össze az idegen tisztek és hadseregszállítók birtokait.

A XVIII. század utolsó harmadára tehát, mikorra a töröktől visszafoglalt területek birtokviszonyai stabilizálódnak, a föld tulajdonjoga részben a fiscus, részben a klérus, részben pedig főleg új birtokos családok kezében összpontosul. Az új területek, melyek úgy kerültek ki a török elnyomás alól, hogy nem ismertek földbirtokost, egy évszázad leforgása alatt a mamutbirtokok hazájává váltak; a köznemesség a királyi Magyarországgal közvetlenül érintkező területekre (Pest-Pilis-Solt megye, Zala vm., Komárom, Győr, Esztergom, Borsod stb. vármegye) még behatol, de ahogyan délfelé haladunk, fokozatosan csökken a száma és a jelentősége. Ennek arányában válik a megye a birtokviszonyok függvényévé, a megyei tisztikar a birtokos változásával együtt cserélődik ki és a közigazgatási viszonyok csupán akkor stabilizálódnak véglegesen, mikor a birtokviszonyok is megállapodnak. A kismemesség, bocskorosnemesség a töröktől visszafoglalt területeken számottevően nem tudja ismét megvetni a lábát.

Nagyon vontatottan és megszakításokkal tér tehát vissza a földesúri és megyei hatalom a hajdan török megszállta területekre. Lassan tűnik el a határ, mely a XVII. század végén az országot a nemesség konkrét uralma alatt álló és szabad területekre osztotta.

Mindez — a birtoktulajdonjogi viszonyok hosszadalmas kialakulása s a nagybirtokos földesúri réteg felülkerekedése e folyamatban — meghatározóan befolyásolta a terület benépesülési mozgalmait is. Rendkívül elhúzódo, egyenetlen, szaggatott mozgalmak során megy végbe a lakatlan országrészek benépesülése, s a telepítést a központi hatalom, bár tett rá kísérletet, kézbevenni nem tudta. A nagybirtok pedig az idők folyamán nemcsak a kezdeményező, hanem az irányító szerepet is magához ragadta.

Az impopuláció közel száz esztendeje három szakaszra különül el; körülbelül 1715 zárja az első, az 1740-es évek határolják a második szakaszt, míg a harmadik az 1780-as évekkel fejeződik be.

Az első időszakot nagy dinamizmus és egyenetlenség jellemzi. A török kiűzése után Magyarország egész jobbágysága mozgásban van. Akik csak a háború viszontagságai elől húzódtak biztonságos területre, most visszatérnek elhagyott falvaikba. Akiknek fegyveres szolgálatára nincs többé szükség, nagy

csoportokban keresnek új megélhetést. A volt török hódoltság peremvidégein, az északi megyékben s Erdély nyugati szélein egész falvak kerekednek fel. Elvándorlásra azonban eleinte nem az új területek megszállásában rejlő lehetőségek csábítják, hanem életkörülményei kényszerítik. Legtöbbjük az állam elviselhetetlen adóterhei elől menekül s nem mindig a síkság felé, hanem sok esetben az ország határain kívülre igyekeznek, így Moldvába, a Havasalföldre, Lengyelországba, sőt van példa rá, hogy Sziléziába, Morvaországba szökik.

Az új területek vonzóereje ugyan már a XVII. század végén az ország határain túl is érezteti hatását (már 1690-től jönnek német telepesek), de e nagy társadalmi mozgás irányát csak a Rákóczi-szabadságharc után tudja kizárólagos erővel meghatározni. Ekkor azonban mindazok, akik az új területeken akarják megvetni a lábukat, elsősorban a földesúri terhek elől menekülnek vagy az úrbéri szolgálat és jobbágyi helyzet kedvezőbb, az eddigieknél több szabadságot biztosító lehetőségeit keresik. Mivel a szabad föld még sok, erre bőven van lehetőségük, hiszen az impopuláció ez időszakában a földbirtoklási viszonyok teljesen labilisak, a földesurak egymást váltják, és időbe kerül, míg megbízottjaik számbaveszik a birtokot. Az első telepesek bőven foglalhatnak földet, s az úrbéri szolgálatban messzemenő kedvezményeket kapnak: többnyire a szabad költözés jogával élhetnek, s 3—4 évre minden teher alól mentesülnek. Az első hullám emberanyaga rendkívül heterogén; különböző tájegységek indítanak útra magyar, román, szlovák, ruszin jobbágycsaládokat vagy jobbágyfiakat. Az egzisztenciát kereső végvári katonák száma a volt kurucokkal növekedik meg. Már a XVII. század végén, méginkább 1711 után a déli határok mellől a szerb lakosság északra húzódik, s feltűnnek nyugatról az első német telepesek is. Valamennyiüket rendkívül nagy mozgékonyság jellemzi, kevesen állapodnak meg az első helyen, a mostoha viszonyok miatt s a kedvezőbb lehetőségek reményével könnyen továbbmennek. Általános jelenség, hogy az adómentességi idő lejártá után újra felkerekednek, a harmadik vagy negyedik megyében telepednek ismét le, vagy mezővárosokba mennek.

A betelepülésnek ez a módja a jobbágyoknak kedvezett, de egyaránt sértette az államhatalom és a nemesség érdekeit. Az állandó mozgó, hullámzó népességet nehéz adófizetésre kötelezni, a földesúr pedig könnyen elveszti jobbágyságát, s nem tud állandó és biztos munkaerőhöz jutni. Az örökös jobbágyság rendszere lazulóban volt. Sok örökös jobbágy került át a szabadköltözésű jobbágyi státusba oly módon, hogy megszökött régi földesurától és az Alföld vagy a Dunántúl gyéren lakott vidékeire vándorolt. Különösen a volt királyi Magyarország középirtokos nemeseit érintette érzékenyen a gáttalan jobbágyvándorlás, de a volt török területek új birtokosainak is gondokat okozott, mert jobbágyi munka nélkül a földbirtok értéktelen. A nemesi osztály alapvető érdeke mégis csak az volt, hogy minél több és biztosabb munkaerőhöz jusson. Ugyanígy az államhatalom gazdaságpolitikája a lakatlan területek minél gyorsabb betelepülését követelte meg. Fel kellett oldani az ellentéteket az uralkodó osztály érdekei között, s ez oly módon következett be, hogy az állam és a nemesség erőiesen kézbeveszi a lakatlan területek betelepítésének ügyét.

Az impopulációnak ebben a második szakaszában észrevehetően eszikken a belső vándorlás dinamizmusa és uralkodóvá válnak a tervszerű telepítési akciók. Megsappannak a jobbágyok lehetőségei, s a telepítés fokozatosan egyre inkább az uralkodó osztály érdekeit szolgálja.

Mindaz, ami 1715—20 között a lakatlan területek megszállásával kapcsolatban történt, a szabadságharc után a nemesség és az államhatalom között

létrejött kompromisszum folyamánya volt. 1715-ben törvénnyel tiltják meg a jobbágycok szabad vándorlását. Csak útlevelel rendelkező jobbágy kereshet új lakóhelyet a töröktől visszafoglalt területeken. Az útlevelet a megye állította ki a földesúr engedélye alapján, tehát örökös jobbágyok eleve nem juthattak hozzá. Szokássá vált, hogy az új helyen letelepülő jobbágy csak úgy kapta meg a letelepedésnél szokásos kedvezményeket, ha lemondott a szabad költözés jogáról és a földesúr örökös jobbágya lett. Egvedül a törvény, vagy a földesúri erély azonban nem hozhatott döntő fordulatot; a jobbágyi munkát vállalók számát kellett ugrásszerűen növelni.

Az ország demográfiai viszonyai ilyen növelésre nem adtak lehetőséget. A török megszállás, majd a háborúk, s az ezzel járó szegénység és nyomor a népesség nagyarányú pusztulásához vezetett. A török kiűzését követő évtizedben a regenerálódás lassan, akadozva indult meg; a Habsburg-udvar gazdaságpolitikája következtében a készpénzben követelt magas adók és fontos élelmiszerek kereskedelmi monopóliuma miatt a lakosság élelmezési szintje zuhanásszerűen visszaesett, egyes vidékeken komoly éhínséggel vagy éhezési periódusokkal kellett számolni. Az évtizedes sómonopólium nyomán fellépő országos sóhiány nagyban hozzájárult pl. ahhoz, hogy a XVII. századvég és a XVIII. század első évtizedének különben nemzetközi méretű pestisjárványai minden addiginál nagyobb arányban szedték áldozataikat a biológiaiilag leromlott lakosság körében. A nagy mortalitás mellett a Rákóczi-szabadságharc is tetemes véráldozatot követelt. Az ország összlakossága az 1715—20-as összeírás nehezen értékelhető adatai alapján: 3,5—4,5 millióra tehető. Mennyire kevés ez, azt a népsűrűségi adatok mutatják: csak néhány nyugati és északi megyében (Sopron, Vas, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Hont, Bars, Sáros) haladja meg négyzetkilométerenként a 25 főt, különben a volt királyi Magyarország területén átlagban 20 fő körül mozog. A töröktől visszafoglalt területeken — az első nagy bevándorlási hullám végén — még mindig négyzetkilométerenként átlagban 10 ember található, de vannak megyék, ahol 7, 8. A kisajátított jobbágyi munkán alapuló földművelés az országban ekkor átlagosnak tekinthető 3—4-szeres termés hozam mellett négyzetkilométerenként minimálisan 18—22 főt követel meg, a jobbágyroboton alapuló földesúri majorsági gazdálkodás 25—28 főt.

Míg a török bent volt az országban a gyér népsűrűség nehézségeit áthidalták a politikai megosztottsággal járó nagy különbségek. A királyi Magyarország viszonylag sűrűn lakott, a mezővárosok állattartása pedig visszaszorította a földművelést. De amint az ország egysége helyreállt, s az új területeken a földbirtoklás hagyományos viszonyai tértek vissza, a gyér népsűrűség országos munkaerőhiány formájában jelentkezett. Belső erőből csak hosszú regenerálódási folyamat során lehetett volna leküzdeni. A munkaerőhiány elhúzódnása viszont a birtokososztály rovására a jobbágyok és a különböző szabad státusúak esélyeit növelte meg. Nemesak a visszafoglalt területek földesuraínak, de az egész nemesi osztálynak és az állambatalomnak is az volt az érdeke, hogy a lakatlan területek minél gyorsabban népesüljenek be. Mivel erre az országhatárok között lehetőség nem volt, ki kellett tágítani a telepéseket küldő terület körét. Mindenekelőtt az uralkodó osztály érdekét szolgálta tehát, hogy 1715-től egyre nagyobb arányban idegen telepések szállják meg a lakatlan vagy gyér lakosságú vidékeket.

Számottevő népességfölséggel ebben az időben a német nyelvterület déli részei rendelkeztek. Itt — némi fáziseltolódással Európa más országaihoz képest — a népesség száma a 30 éves háború után ugrott meg. Valószínűleg

olyan arányban, hogy a gyors ipari fejlődésbe lendülő nyugati és északi vidékek szomszédságában ennek a területnek némileg elmaradott viszonyai között nem tudtak megélni. Természetszerűleg adódott tehát, hogy bár elenyésző számban olasz, francia telepesek is jöttek az országba, a népességhiány a német nyelvterületről töltődjk fel. Mindenekelőtt ebből adódott, hogy a szervezett telepítések során a töröktől visszafoglalt területekre zömmel németek jöttek, az állam csupán élhetett a betelepülők nyelvi hovatartozandóságából következő lehetőségekkel.

Az állam törekvéseit a korai merkantilista elvekhez kapcsolódó nacionalista elgondolások szőtték át, s ez a telepítési politikában is hagyott nyomokat. Mindjárt a török kiűzése után, mikor a Habsburg-állam új berendezkedésének tervei készültek Bécsben, a tervek egyik legismertebbje, Kollonich: Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn c. munkája leszögezi: a lakatlan területeket idegenekkel, főleg németekkel kell betelepíteni, hogy a rebellióra hajló magyar vér a némettel szelidíttessék. I. Lipót pedig a betelepülő németeknek megkülönböztető elbánást biztosít: nagyobb adókedvezményben részesíti őket, mint a többi, magyar, vagy másnyelvű országlakosokat, esetleg a máshonnét jött idegeneket. Egyedül az elméleti elgondolás azonban önmagában nem elegendő a 20—30 ezres tömegek megmozgatására. Különbön is az állam, ha magáévá tette is a telepítés ügyét, nem tudta kezébe ragadni az irányítást. III. Károly 1715-től több felhívást ad ki, melyekben szabad embereket hív az országba. Az 1722—23. országgyűlés törvénybe foglalja, hogy a betelepülők 6 évi adómentességet élveznek. Az állami birtokok benépesítését a császár előzetes tárgyalása előzi meg és császári telepítési biztosok — Populations-Kommissär — toborzása útján folyik. A kezdeményezést azonban az egyes nagybirtokosok ragadják magukhoz. Elárasztják a dél-német vidékeket úgynevezett telepítő levelekkel s megbízottaik toboroznak telepeseket falvaikba és uradalmaikba.

A csoportok négy nagy földrajzi egységnek tekinthető vidékekről jönnek. Első hullámuk Alsó-Ausztria, Morvaország, Csehország körzetéből indul, majd a következő Bajorországból, továbbá Württemberg—Baden tartományokból, valamint a Schwarzwald s végül az utolsó nagy csoportokat a Mosel-vidék, Élszász, Lotharingia, Luxemburg, Hannover bocsátja útjára. A közvetlen indítékok között nyilvánvalóan helyenként más és más intenzitással a háborúk utáni szükség, a vallási sérelmek, a növekvő adóterhek alóli menekülés vágya szerepel, s egyes körzetekben a parasztbirtok örökösödési rendje, melynek értelmében csak az elsőszülött fiú örököl. Nem tudjuk bizonyosan viszont, hogy a kézműveseket mi készítette lakóhelyük változtatására.

Kezdetben az első telepes csoportok nehezen állapodnak meg. A zord viszonyok, a mostoha éghajlat, az újrakezdés nehézségei sok áldozatot követeltek, az is előfordult, hogy visszamentek eredeti lakóhelyükre. Később azonban az állam s főleg a földesurak támogatása segítette át a jövevényeket az első év nehézségein. Néhány éves adókedvezményen kívül kaptak vetőmagot, állatokat s valamennyi pénzt. Mivel a külföldi jövevények betelepítése tetemes befektetéssel járt, nagyobbarányú telepítést csak a nagybirtokosok hajthattak végre (Károlyi-, Grassalkovich-, Eszterházy-, Zichy-család, az egyházi nagybirtok). Így a lakatlan területek benépesülésének ebben a döntő időszakában a telepítések a nagybirtok keretei között mentek végbe s a nagybirtok igényeinek megfelelően formálódott ki az egyes tájegységek települési arculatja. Az időszak végére a betelepülők helyzetében jelentős változások következtek be. Mihelyt a telepesek megállapodtak s letelt a mentességi idő, a földesúri terhek lassan

emelkedtek. Az évek során a földesurak az ún. impopulationálisban, a megszállató levelekben kikötöttekhez képest is a jobbágyok rovására emelték a követelményeket. A földesúri majorságépítés következtében szűkült a telek és nőtt a robotszolgáltatás, a munkajáradék a pénzjáradék rovására megnövekedett. Mégis ezek az úgynevezett szerződéses jobbágyok, bár helyzetük a század második felében erősen romlott, különösen a nagybirtokon még jóval kedvezőbb körülmények között voltak, mint a régi lakosok vagy az örökös jobbágyok. Még mindig gyakori, hogy a túlzott terhek elől úgy menekülnek, hogy más földesúrhoz szegődnek. A belső vándorlás dinamizmusát azonban a tervszerű telepítési akciók nagymértékben lefékeztek, amint a birtokviszonyok konszolidálódtak s a megye hatalma megerősödött, a lakatlan területek pedig feltöltődtek, szűkült a jobbágyság lehetősége, hogy helyzetén lakóhelyváltoztatással javítson.

A harmadik időszakban a spontán mozgalomnak már nincs szerepe. A majorsági gazdálkodás széleskörű elterjedése mindenütt — így az újra betelepített Dunántúlon és a Tiszántúlon egyes részein is — hatalmas terheket jelentett. Az állam most már a földesurakkal szemben védelmébe veszi a jobbágyot, hiszen adófizetési képességét kell megőriznie. Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) az ország egész területén egységesen állapította meg a jobbágyterheket. A betelepülők esetében ez azt jelentette, hogy elvesztették megmaradt kedvezményeiket is. Már nem rejlettek számottevő lehetőségek a még lakatlan vagy gyér lakosságú vidékek megszállásában a jobbágyi helyzet javítására. Gyakorlatilag már csak a legdélibb részek vesznek fel új telepéseket. Most kerül sor a Bánság betelepítésére, mintegy 100 ezer német család odaköltöztetésével.

1787-ben — az utolsó olyan esztendőben, mikor még szervezett telepítésről tudunk — népszámlálást tartanak Magyarországon. Az ország lakossága ekkor közel 8 és fél millió volt. Átalakult az ország demográfiai képe, etnikai arculatja, megváltozott az élet dinamikája, stabilitás váltotta fel a száz év előtti mozgalmasságot, határozott kontúrok uralkodnak ott, ahol minden kialakulatlan volt. Nem változott azonban az uralkodó társadalmi rend: a földesúr—jobbágy viszonya alapvetően a régi maradt.

Vázlatos áttekintésünk alapján is nyilvánvaló, hogy az újonnan betelepített területeken a feudálisznak ugyanaz a kelet-európai formája vert gyökeret, mint amely a XVII. század végén az ország többi részén uralkodott. Az országot civilizált és elvadult, lakott és lakatlan vidékekre osztó határral együtt eltűnt az a mezsgye is, mely a földesúri hatalom, a jobbágyi robotmunkára épülő földesúri gazdaságok kiterjedését jelezte; társadalmi helyzetüket illetően nincs lényeges különbség a volt királyi Magyarország területén élő jobbágyok helyzete s azoké között, akik az elmúlt században elvadult területeket törtek fel, fogtak ismét eke alá.

Lényeges változást tehát a társadalmi struktúrában nem látunk az ország középső és déli részein, annak ellenére, hogy itt addig lakatlan, elvadult területek népesedtek be.

A telepések mind a jobb, szabadabb élet reményeivel foglalták el az új földeket és pusztá létük is az úrbéri kötöttségektől mentes szabadabb fejlődés tendenciáját képviselte. Nem olyanok, akiknek a fennálló társadalomban világosan körülhatárolt helyük van, hanem éppen a társadalomból kiszakadt elemek. Közülük szép számmal éltek a társadalom adott keretein kívül, sem a jobbágysághoz, sem az uralkodó osztályhoz nem tartoztak. Ilyenek voltak a mezővárosi cívisek s a lakatlan területeket előzőnlő volt katonák; elbocsátott végvári

vitéztek, azok a kuruc katonák, akik nem akartak visszamenni régi földesuraikhoz és a hajdúkiváltsággal rendelkező helységek lakói. A telepesek derékhada pedig éppen az ország határain kívül eső távoli vidékről jött.

Miért tudta mégis valamennyiüket bekeríteni, maga alá gyűrni az uralkodó osztály, annak ellenére, hogy erejét belső ellentétek meglehetősen aláásták és az új területekre viszonylag lassan terjesztette ki hatalmát?

Ügylátszik a betelepedés első időszakában az antifeudális tendenciákat képviselők anyagi megerősödésére semmi lehetőség nem volt. A török birodalom romjai alól a mezővárosok meglehetősen leromlott állapotban kerültek ki, a visszafoglaló háborúk anyagi erejüket szinte összeroppantották. A gyors regenerálódást pedig két körülmény nehezítette: a marhakereskedelem nyugati felvevőpiaca összeszűkül, befulladásban volt, s a megesappant lehetőségeket sem használhatták ki szabadon. A Habsburg-udvar Lengyelország és Velence felé is megtiltja a marhakivitelt, s éppen a legkritikusabb időpontban, 1676—1705 között a marha-, a só-, a bor-, a gabonakereskedelmet is állami monopóliumnak nyilvánította. A Rákóczi-szabadságharc alatt egyideig ugyancsak állami monopólium a marha- és részben a sókereskedelem. Bár felvirágzik a csempészet, s éppen a végvári katonák, a különböző vagabundus elemek, szökött jobbagyok — tehát a későbbi telepesek — járják nemegyszer a mezővárosok árujával a csempésztutakat, a lehetőségek egyre rövidebb életűek, befulladásnak a szűk piacviszonyok miatt, vagy az állami bürokrácia éberségének jóvoltából.

A paraszti árutermelő és áruértékesítésből élő réteg, amint elviharzottak feje fölül a török és a császári hadseregek, majd a kuruc és labanc csapatok, minden értékéből kifogyva, hallatlanul leszegényedve kezdi meg életét a puszta országrészen. Az új telepeseket pedig a nyomor és a nincstelenség hajtja ide. Addig kellene erőre kapnia, míg a terület gyakorlatilag senki földje. Csakhogy a viszonylag bővében levő föld önmagában az anyagi megerősödéshez nem elegendő. Ezt mindenekelőtt a betelepülők földhasználati módszerei mutatják.

Egyéni tehetségük, a család létszáma s a rendelkezésre álló igaerő határozták meg azt, hogy mennyi földet fogtak művelés alá. Mivel az igaállatok száma a XVII. század végén országos viszonylatban nagyon visszaesett, az első telepesek pedig különösen kevés igával rendelkeztek, az eke alá fogott föld nagysága meglehetősen korlátozott volt. Ahol erdőt kellett irtani, ott kezdetben minden család, háza vagy kunyhója körül erejéhez mérten kerített ki földet magának — mint ez az újabb kutatások eredményei alapján az ország legnagyobb megyéjében, Bihar megyében megfigyelhető. Viszonylag tágasabb termékeny területeken a közösség szabta meg a földhasználat rendjét. Egészen ősi földhasználati mód éledt ezzel újjá: a földközösség. Évenként vagy kétévenként osztják ki a közösség tagjainak egyenlő arányban a rendelkezésre álló földterületet. Bihar megyében a XVIII. század elején a földközösség legváltozatosabb formái figyelhetők meg. A földközösség újjáéledése bizonyos mértékig növelte a földfogalók közösségi erejét. A közösségi önkormányzat, a demokratikus belső erők életrekeltése szempontjából biztató lehetőségeket hordott magában. A földművelés intenzitására azonban fékezően hatott, amennyiben a föld megművelésének igen kezdetleges módjával az úgynevezett parlagolási rendszerrel járt együtt. Az állandó birtoklás formái — Bihar megye betelepülését véve alapul — csak később, a síkvidékeken is az 1715—20-as évek táján alakulnak ki. Ebben az időben az újonnan betelepült vidékeken a parlagolási földművelés rendszere az uralkodó, míg a volt királyi Magyarország területén többségben háromnyomásban, az Erdéllyel határos megyékben pedig kétnyomásban művelik a földet. A föld-

használat és a földművelés módját több tényező — a táji éghajlati adottságok s a társadalmi viszonyok nagyban befolyásolják. Az újonnan betelepült területek esete azonban a földbőségnek s a földfoglalók anyagi tehetségének meghatározó szerepére is felhívja a figyelmet. Meggyőződen bizonyítja, hogy a földbőség és a gyér népesség együttesen nem az intenzívebb, hanem a primitívebb földművelési rendszer meghonosodásához vezet. Különösen a munkamegosztás kezdetlegesebb fokán, szűkös piacviszonyok mellett.

Az első földfoglalókat más ösztönzőerő aligha sarkallta munkára, mint életük pusztá fenntartása. A gazdaságok önellátóak voltak, fölöslegüket az első két évtizedben a visszafoglaló háborúk hadserege élte föl, s az állami adó vitte el. Ahová pedig nem ért el a hadsereg vagy a megyei portiószedő, vagy a földesúr, ott a fölösleggel nem tudtak mit kezdeni. A török alatt nem virágozott fel az ipar, stagnált a városi fejlődés, iparosodás pedig a török kiűzése után sem következett be. Szép számmal telepednek a Dunántúlra olyan nyugatról jött posztómetszők, posztónyírók, akik paraszti munkára kényszerülnek. Hiába szorgalmazza Károlyi Sándor, az egyik legnagyobb főúri telepítő a bevándorolt telepesek kézművesi mesterségében rejlő lehetőségek kihasználását. „A sváb takácsokat rendben venni hányan vannak . . . az olaszok cserfát ültessenek helyett csináljanak” — írja instrukciójában. De tőke és piac nélkül a takácsból paraszt lesz. Az új területeken a tőkés ipari kezdeményezések mind tönkremennek. Kezdetben nincs, később se alakul ki a mezőgazdasági termékeknek számottevő belső piaca. Az új vállalkozószellemű telepes így a hegyvidékre, Északkelet-Magyarország városaira vagy külföldi piacra lenne utalva. Távoli piacokat azonban az év legnagyobb részében lehetetlen elérni a visszafoglalt területekről. Az utak csak a nyári szárazság idején járhatók. Csatornázni kelene, utakat építeni s hajózhatóvá tenni az eliszaposodott folyókat, különben a mocsaras, vadvizekkel borított országrész nem kapcsolódhat be az ország árukereskedelmi vérkeringésébe. Az államnak erre a betelepülés első és éppen a földművelő lakosság szempontjából döntő időszakában sem tehetsége, de még gondja sem volt. Valószínűleg a piacviszonyokkal magyarázható az a jelenség is, hogy az ipari, munkaigényes, intenzívebb művelést igénylő növények termesztése csak nagyon lassan, főleg — mint az ipari növények esetében — állami szorgalmazásra, és csak a betelepülési korszak második felében terjed el. Bihar megyében a dohány- és szőlőtermesztés a betelepülés első időszaka után zuhanásszerűen visszaesik, majd lassan kap ismét erőre. Egyenletesnek csak a gabonatermesztés kiterjedése mondható.

A megművelt föld, a szántó és a rét területe egyre nő, annak arányában, ahogyan az országrész betelepül. De a paraszti gazdaság termelékenységére nincs arányban a növekedéssel. Sőt éppen ekkor, mikor a parasztság hatalmas területeket fog ismét művelés alá, hanyatlást mutat. A XVII. században a paraszti termelés maghozama jobb a majorságinál. Míg ez a 3-szoros maghozamhoz áll közelebb, addig a parasztagazdaságokban a bevetett magnak átlagosan a 4-szerese terem meg. A XVIII. század elején azonban megfordul az arány.

A betelepülés első időszakában semmi jel nem mutat arra, hogy a földet a természettől visszahódító első telepesek bármilyen vonatkozásban is gyűjthetnek volna olyan energiákat, melyek eredményesen segíthetik az antifeudális demokratikus tendenciák további kibontakozását. A betelepülés későbbi szakaszaiban, mikor a birtokos osztály biztosan kézbe ragadja a telepítés irányítását, mikor a munkaerőhiány fokozatosan megszűnik, a szabadföldfoglalásból, vagy a könnyebb úrbéri terhekből származó esélyek tovább romlanak. A települési

rend, fölhasználati mód most már a nagybirtok igényeinek alárendelve alakul. A sűrűnfekvő kis falvak helyett egymástól nagy távolságra levő óriásfalvak keletkeznek. Az utcák, a kertek, a templom, a piactér helyét a telepítő méreti ki, sőt a jobbágyházak is előre elkészített tervek és sémák alapján épülnek fel. Egy-egy jobbágytelekhez hatalmas szántók tartoznak, de a településtől több kilométer távolságra esnek. Most alakul ki az Alföldön a tanyarendszer. Mindemellett a parasztbirtok agrárstruktúráját meghatározó tényezők hatása alól a földesúri gazdaság sem mentesülhetett. Így a munkamegosztás vontatott fejlődése, a tőkebefektetés hiánya, a korlátozott piacviszonyok oda vezettek, hogy a földesúri gazdaság sokáig nem tudott kitörni a robotoltató, jobbágyainak piacára szoruló szűkös keretéből. Noha szaporodnak a majorok, a termelékenység nem növekszik, csak a 80-as évek körül tapasztalható ugrásszerű növekedés. A nagybirtokban, noha adva lennének a nagyüzemi mezőgazdaság keretei, a betelepülőkben pedig a szabad munkaerő felhasználásának lehetősége, a földesúri gazdaság a lakatlan területek elfoglalásával nem jutott olyan lehetőségekhez, melyek előrelendítették volna az agrárfejlődés kapitalista útjai felé.

Mindez visszahatott a betelepülők életviszonyaira. Sorvadásnak indul a demokratikus önkormányzat. Elhal a parasztvármegyék szervezete. A mezővárosok és hajdú kiváltsággal rendelkező helységek hosszú pörökben védik földesuraikkal szemben szabadságuk maradványait. Elmennek az uralkodóig, de ügyük végül elbukik. Földesúri és megyei hatalom alá kerülnek, a belső közigazgatást a nemesség ragadja kezébe. A protestáns egyház oppositíóba kerül, demokratikus hagyományai visszaszorulnak, a külföldi telepesek többnyire katolikus vallásúak.

Mire befejeződik a telepítés a töröktől visszafoglalt területeken, stabilizálódott a feudális társadalmi rend, megszűntek a kiáltó ellentétek. Mégsem állt helyre az ország egysége. Agrárstruktúrájában ez az országrész szembetűnően elüt az ország egyéb területeitől. A határ, mely a XVII. század végén a lakatlan és sűrűn lakott vidékeket választotta el egymástól, most a merőben agrárjellegű és keserves lassúsággal iparosodásnak induló országrészek találkozását jelöli. A XVIII. századi textilmanufaktúrák mind csak a volt királyi Magyarország területén tudnak fennmaradni. Sőt később is általában a török hódítás egykori határa mentén rajzolódtak ki az iparosodó és kizárólag agrárjellegű országrészeket elválasztó körvonalak. Míg itt meggyökeresedik a gyáripar, megindul a városiasodás, ott a nagybirtok uralkodik s az agrárproletariátus milliós tömegei élnek. Tehát a XVII. századvég nagy lehetőségei visszajára fordultak; a határon túl a feudalizmus különösen szívós formában erősödött meg.

Mi határozza meg, hogy a föld, melyet első telepesei izomszakasztó munkában hódítanak meg a természettől, milyen társadalmi rend hordozója lesz? A töröktől visszafoglalt területek benépesülése esetében úgy látjuk, hogy az a nagyobb egység, amelynek gazdasági társadalmi vérkeringésébe bekapcsolódott. Társadalmi rendszere, gazdasági élete, politikája, demográfiai viszonyai, piacviszonyai, sőt világképe és termelési tapasztalatainak összessége mind fontos szerepet játszik abban, hogy az új területeken milyen agrárstruktúra alakul ki, mennyiben kaphatnak erőre az eddig elnyomott, vagy lappangó, a környező területek társadalmi viszonyaival szembeszegülő tendenciák. Mindez pedig együttesen teremti meg az uralkodóvá váló társadalmi viszonyok feltételeit. A lakatlan magyar országrész viszonyait kialakító nagyobb egység nem Magyarország, sőt nem is Habsburg-birodalom, hanem az egész Közép-Kelet-Európa volt.

А. Р. ВАРКОНИ

АГРАРНАЯ СТРУКТУРА И ПРОБЛЕМЫ ВЛАДЕНИЯ ЗЕМЛЕЙ В ВЕНГРИИ В ПЕРИОД ПОСЛЕ ИЗГНАНИЯ ОККУПАНТОВ

Резюме

Автор работы ищет ответа на вопрос о том, в какой степени доказывают тезисы Тэрнера условия поселения в Венгрии в XVII—XVIII столетиях. Приблизительно одна треть территории Венгрии, в середине страны, в период после изгнания турецких оккупантов была опустелой. Эта территория заселилась и становилась культурной в течение около 100 лет. Уже старым венгерским историком Генриком Марцали в прошлом веке было установлено, что условия на этих незаселенных территориях Венгрии были во многом сходны с условиями Америки. Как там, так и здесь колонизаторам приходилось завоевать землю от природы, и землю они могли и здесь занимать в неограниченном количестве. Следовательно, обоснован вопрос о том, на самом ли деле обуславливается общественный строй возможностью свободного овладения землей, как установил Тэрнер, изучая американские условия, или имеются налицо и другие факторы? История заселений монографически еще не разработана.

За основе обобщающего изучения результатов частных исследований, автор работы устанавливает, в какой степени старые поселки или поселки, создавшиеся в период 150-летней турецкой оккупации, были уничтожены в конце XVII столетия, в ходе войн, кончившихся изгнанием турецких оккупантов из Венгрии, а затем останавливается на отдельных характерных этапах столетнего периода заселения территории, соответствующих форме заселения, происхождению колонизаторов, а также имеющимся возможностям — формам пользования землей, налогам и формам освобождения от платы налогов. Устанавливается, что для первых десятилетий данного периода характерно стихийность движения поселения — население большей частью переходит в опустелые места из более густо населенных территорий страны, или из соседних территорий в надежде на более свободную жизнь, на освобождение от крепостных повинностей. Этими льготами они и пользовались до поры до времени, однако, в связи с невыгодными условиями (отсутствием дорог, орудий труда, рынка сбыта, транспортных средств и др.), новые поселенцы не в состоянии были воспользоваться возможностями, предоставляемыми свободным занятием земель. Для второго этапа заселения характерны заселения помещиками. В это время новые помещики занятых от турок территорий, нуждаясь в рабочей силе, заселяли свои имения с помощью агентов и путем вербовки. Новые поселенцы как крепостные крестьяне пользовались разными льготами: получили посевной материал, скот, орудия труда и на несколько лет освобождались от платы налогов и несения повинностей. Последним этапом поселений было заселение южных, наиболее сильно опустошенных территорий страны, которое осуществилось почти исключительно государством. Привлеченные из далеких стран колонизаторы получили государственные типовые проекты для построек, строительный материал, денежное пособие, скот в целях создания своих домов, деревень, однако, на получение льгот в области налогов и повинностей они уже еле могли рассчитывать. Эти колонизаторы так же, как и все те, которые поселились на эти территории в предыдущий период, через один-два льготных года превратились в крепостных крестьян, обязанных платить налоги и нести помещикам повинности, как крепостные крестьяне, жившие на остальных территориях страны.

Автор статьи на основе всего этого пришла к выводу, что создающийся на ранее незаселенных территориях в ходе колонизации общественный строй не обуславливается одним только изобилием земель. Наряду с условиями рабочей силы, рынка сбыта и внутреннего разделения труда, оказывается, что решающую роль играет та более крупная хозяйственная единица, в которую включается общественно-экономическая жизнь заселяемой территории.

A. R. VÁRKONYI

STRUKTURE AGRAIRE ET LES PROBLÈMES DE L'OCCUPATION DE LA TERRE EN HONGRIE APRÈS LE REFOULEMENT DES TURCS

Résumé

L'étude cherche la réponse sur la question en quelle mesure sont les thèses de Turner justifiées par les conditions de peuplement en Hongrie au cours des XVII—XVIII. siècles. Après le refoulement des Turcs, la région centrale de la Hongrie, d'environ une tierce partie du pays, a été un désert; il fallait un siècle pour que celle-là devienne cultivée et domiciliée. Un ancien historien hongrois, Henrik Marczali, déjà au siècle précédent a constaté que les circonstances de vie de ces régions dépeuplées ressemblaient aux circonstances de vie en Amérique. Dans ces régions aussi il fallait reconquérir la terre, rongée par la nature, et les premiers habitants pouvaient occuper des terrains en abondance désirée. Or, la question est bien motivée, est-ce vraiment la possibilité de l'occupation libre des terrains qui définit la formation de l'ordre social, comme Turner l'a constaté en examinant les circonstances américaines, ou y a-t-il d'autres facteurs aussi? En tout cas, l'histoire des peuplements n'est pas encore traitée au niveau monographique.

En résumant des travaux de détail, l'étude présente un tableau, comment ont péri à la fin du XVII. siècle, au cours des guerres turques, les anciens établissements, ou ceux qui se sont formés pendant les cent cinquante années de la domination turque; puis l'étude revise certaines phases caractéristiques de la période de l'établissement centenaire: la forme du peuplement, l'origine des habitants et les possibilités pour installer des nouvelles demeures — selon les formes de l'usage des terres, les charges et les franchises. L'étude constate que la caractéristique des premières décennies est le mouvement spontané de l'installation; les habitants quittent en premier lieu les régions fort peuplées et les départements voisins et se domiciliaient aux contrées inhabitées pour chercher une vie plus indépendante dans l'espoir de se débarrasser des charges serviles. Bien qu'ils y puissent exister pour un temps, les circonstances défavorables, la manque des chemins, des moyens de travail, des moyens de transport, la manque du marché etc. les empêchent d'exploiter les possibilités de l'occupation libre.

La deuxième phase se remarque par le peuplement féodal. Les nouveaux propriétaires des terrains récupérés avaient besoin de force de travail et peuplaient leurs domaines à l'aide des agents, des embaucheurs. Les nouveaux habitants, comme serfs, sont bénéficiés de différents avantages: ils reçoivent des grains, des bestiaux, des instruments de travail, et pendant plusieurs années ils obtiennent une exemption d'impôt et de prestation.

La dernière phase du peuplement se déroule dans la région méridionale la plus dépeuplée. Surtout c'est l'Etat qui prend dans la main le peuplement. Les immigrés, venus des pays lointains reçoivent des projets-type, des matières de construction, de l'argent et de bétail, pour la construction de leur maison, de leurs étables et de leurs villages, mais il y a très peu de possibilité de recevoir des exemptions. Dans quelques années, — comme les habitants serfs des phases précédentes — ces immigrés deviendront des serfs, obligés à payer des impôts et à se soumettre aux prestations, comme les autres serfs demeurant dans les autres parties du pays.

En résumant tous ces facteurs, l'étude constate que dans les régions dépeuplées ce n'est pas la quantité des terrains qui définit l'ordre social se développant au cours du peuplement. A côté des forces de travail, de la division du travail intérieur, des marchés du district, il semble que l'unité agricole a le rôle décisif, à laquelle la vie sociale-économique du département se rattache.